

Олена Мандзюк

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ВЖИВАННЯ ТЕРМІНУ «ДЕРЖАВИ БАЛТІЇ»

Olena Mandzyuk

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

HISTORICAL BACKGROUND OF FORMATION AND USE OF THE TERM «BALTIC STATES»

The article makes historical overview, which enables to trace the origins of processes and phenomena that shape conceptual framework and features of practical implementation of modern foreign policy of Latvia, Lithuania and Estonia. In addition, it was analyzed and discussed in detail historical retrospective of policy of the Baltic States on the world stage and present international political environment. The author makes conclusions about the continuity of some aspects of foreign policy priorities and their implementation in different historical periods. The article also focuses on the dialectic of general and special, which is present during historical formation of Latvia, Lithuania and Estonia as socio-cultural and political communities. On the one hand, it allows us to explore them as a single object of knowledge; on the other hand, it requires to take into account not only the characteristics of their historical development (linguistic, religious and cultural aspects), but also contemporary geopolitical and cultural history identities of each.

Key words: Baltic states, unity, western values, cooperation, «Baltic way».

Постановка проблеми. Актуальність теми статті визначається великою значимістю Литви, Латвії та Естонії для зовнішньої політики України, особливо зважаючи на нещодавні події, пов'язані з Російською Федерацією. Відносинам з цими трьома прибалтійськими державами, що є вкрай важливими з цивілізаційної, геополітичної, воєнно-стратегічної точки зору, традиційно виділялося значуще місце в плануванні зовнішньої політики нашої держави. На відміну від інших пострадянських держав, що увійшли в СНД і зберегли в цілому економічну та соціально-політичну орієнтацію на Росію, ці країни Прибалтики відразу проголосили своєю метою інтеграцію в західні військово-політичні та економічні структури. Їхній історичний досвід є показовим для України та вимагає глибокого аналізу його особливостей розвитку цих держав, які зуміли легко переорієнтувати свої політичні і соціально-економічні зусилля у бік західних цінностей та відстояти свою державність та суверенність. Важливим залишається той факт, що незважаючи на характерні відмінності між трьома державами, вони зуміли зосередитися на спільних цінностях і спільній історичній долі та пройти разом шлях від радянських республік до незалежних держав з європейськими цінностями. На даному етапі, Латвія, Литва та Естонія сприймаються міжнародним співтовариством як єдиний простір, втім не нехтуючи інтересами та амбіціями кожної окремої держави.

Історіографія досліджуваної проблематики включає в себе монографії вітчизняних, російських і зарубіжних авторів, статті в наукових періодичних виданнях, коментарі дослідників і політологів в ЗМІ, присвячені історії Латвії, Литви і Естонії різних періодів і їх сучасному політичному та соціально-економічному розвитку.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній та світовій науковій літературі Латвію, Литву та Естонію (держави Балтії) в силу особливостей їх історичного розвитку в ХХ столітті традиційно розглядають як єдине ціле.

Незважаючи на безумовні підстави для їх включення в якусь спільність, слід підкреслити достатню умовність подібного об'єднання. Як зазначається в доповіді Дослідницької служби Конгресу США, «хоча ці держави часто об'єднують назвою «держави Балтії», однак їх народи відрізняються один від одного етнічно, лінгвістично та мають різні релігійні традиції. Протягом

більшої частини своєї історії вони перебували під контролем різних держав»¹.

Історія державності Литви на відміну від Естонії та Латвії, чії сучасні території традиційно входили до складу інших держав, є найбільш тривалою, адже неможливо заперечити незалежне існування Великого князівства Литовського з першої половини XIII століття.

З XIII в. на території Латвії існувало державне утворення німецьких хрестоносців - Лівонія; після невдалої для Московського царства Лівонської війни її територія була поділена між Річчю Посполитою (до складу якої увійшла Латгалія, васальне Курляндське, або Курземське герцогство), Швецією (її відійшли землі на півночі сучасної Естонії) та Данією (острів Сааремаа (Езель)). Згідно Альтмаркського перемир'я, що завершило військовий конфлікт між Річчю Посполитою і Швецією 1600-1629 рр., Естляндія (Північна Естонія) і Ліфляндія (Південна Естонія і Північна Латвія), а також балтійські порти від Вісли до Німану повністю відійшли Швеції; з 1645 р Швеція стала володіти і о.Сааремаа. Боротьба північних держав за прибалтійські території завершилася в XVIII столітті, коли спочатку згідно Ніштдатського мирного договору 1721 року Естляндія, Ліфляндія і о. Сааремаа перейшли до Росії, а згодом при першому розділі Польщі до складу Російської імперії була включена Латгалія (Інфлянти), а при третьому - в 1795 р - території Литви та Курляндського герцогства.

Характерно, що до середини XIX століття прибалтійські губернії (території Естляндської, Ліфляндської та Курляндської губерній) називалися, як правило, «остзейськими», що відповідало їх німецькому минулому (Ostsee., німецька - Балтійське море), тим самим підкреслюючи свій особливий правовий статус в складі імперії. Правова відособленість (або так званій «остзейський порядок») була властива цим землям в усі історичні періоди – як в періоди польського чи шведського панування, так і в часи російського домінування. Остаточне закріплення ця правова відособленість отримала в «акордних пунктах», які були укладені між російським царем Петром I та місцевими корпораціями дворян і городян в період Північної війни, а згодом була закріплена в його жалуваних грамотах «1) ліфляндського дворянству; 2) місту Рига; 3) Естляндському дворянству; 4) місту Ревелю»². «Середньовічні привілеї дворянства і міст, станові органи самоврядування, панування лютеранської Церкви, патронат, німецька мова в якості офіційної, відмінності в оподаткуванні податками (державні податки стягувалися тільки з селянських господарств, поміщицькі мастки податками не обкладалися)» – все це зберігалось протягом довгих десятиліть і, незважаючи на зусилля Катерини II, Олександра II і Олександра III, відособленість прибалтійських провінцій залишалася до початку XX століття. Російська імперія не була в змозі усунути особливості остзейського порядку, а навпаки, століття німецького домінування в регіоні сформували у корінного населення почуття зневаги та зверхності по відношенню до всього великоросійського. Останнє, як видається, могло стати одним з факторів, що визначили невдачу проекту повернення Прибалтики в радянський період.

Отже, на момент проголошення незалежності в 1918 році прибалтійські держави в нинішньому розумінні (тобто Латвія, Литва та Естонія) не розглядалися в якості єдиного регіону. Проте, сам термін «прибалтійський» (але не «Прибалтика») став активно вживатися по відношенню Курляндської, Ліфляндської і Естляндської губерній вже з другої половини XIX ст.³ Не дивно, що в ті роки Литва не сприймалася в якості прибалтійської провінції: будучи в складі Російської імперії, хоч і знаходилася найближче з литовських губерній до Балтійського моря, Ковенська губернія виходу до нього не мала (прибережна смуга в районі міст Паланга і Швентой входила до складу Курляндської губернії). Таким чином, в 1918 р формально географічних підстав зараховувати Литву до прибалтійських державам не існувало.

Естонський дослідник К. Яаансон, підкреслюючи багатозначність слова «Baltic», зазначає, що найбільш близьким до нинішнього розуміння в той час був підхід Німеччини: «У вужчому сенсі і, особливо в Німеччині, поняття «балтійські держави» на рубежі століть належало до Естляндії, Ліфляндії і Курляндії – провінцій царської Росії, тобто практично до території сучасних Латвії та Естонії, де балтійські німці домінували в політичному, економічному і культурному відношеннях

¹ Woehrel, Steven. The Baltic States: U.S. Policy Concerns (Report 95-584). Foreign Affairs and National Defense Division. *United States Congressional Research Service*; August 13, 2004. Release: February 2, 2009). <http://wikileaks.org/wiki/CRS:_The_Baltic_States:_U.S._Policy_Concerns,_August_13,_2004> (2016, березень, 11)

² Воробьева, Л.М. (2013). *Прибалтика на разломах международного соперничества. От нашествия крестоносцев до Тартуского мира 1920 г.* Москва: Издательство «ФИВ».

³ Чехихин, Е.В. (1984). *Краткая история Прибалтийского края.* 2-ое изд. Рига.

століттями. Тобто, на той час концепція балтійських країн з Естонії, Лівонії і Курляндії, Литву до себе не включала. Наслідком цього була точка зору творців Балтійського герцогства в 1918 році: на їхню думку, Литва була чимось відмінним від балтійських держав¹.

Цікавим є дослідження Королівського інституту міжнародних відносин, заснованого в 1920 році, який в 1938 році опублікував книгу про держави Балтії. В цій книзі зазначалося, що Латвії та Естонія перебували на більш просунутій стадії свого розвитку в порівнянні з Литвою. На додачу, проблеми зовнішньої та внутрішньої політики були аж ніяк не тотожні в трьох країнах. Проте, в книзі все ж існувала думка, що існують певні чинники в ситуації кожної з трьох держав, які повинні зв'язати їх між собою в свідомості зовнішнього, і в деякій мірі, навіть у своїй власній свідомості. В основному більшість глав цього дослідження було присвячено економіці та готувалися для британського Департаменту інформації, тому спільними особливостями здебільшого вважалися економічний розвиток та співпраця в цій сфері².

Сучасне уявлення про Прибалтику в складі всіх трьох держав як єдиного регіону почало формуватися саме в міжвоєнні роки під впливом радянського підходу. В СРСР їх сприймали як частину антирадянського «санітарного кордону», економічно і політично орієнтованого на Захід, який діяв в інтересах Франції, Великобританії та пізніше Німеччини. Хоча слід зазначити, що, наприклад, радянський історик К. Почс, який досліджував цей регіон вже в повоєнний час, розглядав також і Фінляндію як частину прибалтійського «санітарного кордону»³.

З початком Другої світової війни і радянські, і західні (в першу чергу, британські та американські) політики та експерти почали розглядати післявоєнний шлях Латвії, Литви і Естонії в рамках поняття «держави Балтії» або «Прибалтика», тобто в якості єдиного регіону зі специфічними, притаманними тільки йому якісними характеристиками.

У повоєнний час ставлення до держав Балтії як до єдиного регіону зберігалось. У радянській суспільній свідомості поняття «Прибалтика» вже не лише чітко співвідносилось з територіями Латвії, Литви та Естонії (поширювалося воно в ті роки і на Калінінградську область, що входила в склад Прибалтійського військового округу), а й виокремлювало якісні особливості даного регіону - більш високий рівень економічного розвитку та добробуту, близькість до Європи та Заходу в цілому. Звідси виникає відоме уявлення про Прибалтику як про «радянську Європу», а конотація «сучасна», «просунута», «передова» в сприйнятті Прибалтики багатьма вихідцями з пострадянського простору збереглася до сьогодні, і, звичайно, небезпідставно.

Так, наприклад, на думку російського соціолога Р.Х.Сімоняна «народне господарство прибалтійських республік відрізнялося диверсифікованою виробничою структурою: багатогалузева промисловість з великою питомою вагою наукомістких виробництв і розвиненою інфраструктурою, найбільш рентабельне в країні сільське господарство, щільна мережа комунікацій». Окрім того, «Прибалтика, з моменту проведення економічних реформ в СРСР початку 1960-х років, була ідеальним і беззмінним полігоном для проведення економічних експериментів, випробування нових методів управління господарським механізмом і впровадження різних нововведень. У середовищі радянських управлінців і економістів за Прибалтикою закріпилася стійка репутація економічної лабораторії і досвідченого виробництва»⁴.

Не можна залишити поза увагою і старання балтійських емігрантів, які прикладали титанічні колективні зусилля з подолання ізоляції трьох країн, які перебували на той час в складі СРСР. Як результат було опубліковано декілька журналів за межами Радянського Союзу (у 1940 році Бюро у справах Естонії, Латвії та Литви був заснований журнал *Revue Celtique* (журнал «Балтійський огляд» опубліковувався в Стокгольмі в період між 1945 і 1949 роками) та засновано Балтійський університет в Гамбурзі.

Згодом, у 1968 році в США засновано Асоціацію щодо покращення становища балтійських держав та опубліковано журнал «Балтістика», в якому з 1972 року дослідники-емігранти з Естонії,

¹ Jaanson, K. (2001). The Baltic Sea region in international relations of the twentieth century: The seminal nature of the interwar period. *Journal of Baltic Studies*, Volume 32, No.3, 267-288.

² Sonoko Shima. *Dimensions and Geopolitical Diversity of the Baltic: Then and Now*. <https://srch.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no15_ses/04_shima.pdf>

³ Почс, К.Я. (1985). *Санитарный кордон. Прибалтийский регион и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921-1929гг.)*. Рига: Зинатне.

⁴ Сімонян, Р.Х. (2005). *Россия и страны Балтии*. 2-е изд., доп. Москва: Институт социологии РАН, 29-30.

Латвії та Литви друкували свої статті та дослідження про ситуацію в прибалтійських державах та їх поточне становище. Такого роду балтійські дослідження мали широкий вплив не тільки в США, а й на території Швеції, Австралії. У західній науковій і публіцистичній літературі, як і в масовому сприйнятті, прибалтійські республіки (саме тоді остаточно укорінився термін «Baltic states») розглядалися як «органічна частина Заходу, «викрадена» Радянським Союзом». Схожі настрої існували і в середовищі інтелектуальної та політичної еліти в самих Латвії, Литви та Естонії.

Вагомим внеском у формування сприйняття балтійських держав як єдиного цілого була публікація у 1970 році книги «Історія держав Балтії» німецьким істориком Георгом фон Раухом. Балтійські німці історично розглядали Балтію як балтійську провінцію або Baltikum. Публікація цієї книги означала, що балтійські німці почали розуміти та визнавати реальність терміну «держави Балтії» по-новому, що було своєрідним проривом та стало однією з передумов розвитку поняття «Балтії» в подальшому¹.

Боротьба прибалтійських республік за незалежність наприкінці 1980-х-початку 1990-х рр. дала новий імпульс ідеї прибалтійської єдності. Це було пов'язано з проведенням «балтійського шляху» - символічної акції, яка відбулася 23 серпня 1989 року, підчас якої жителі Литовської, Латвійської та Естонської РСР вишикувалися в живий ланцюг, що простягнувся майже на 600 км і з'єднав три прибалтійські столиці. Рішення про її проведення в зв'язку з 50-річчям підписання Договору про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною було прийнято 12 серпня 1991 року на засіданні в Цесісі тоді ще напівофіційною Балтійською Радою². Ця акція стала символом єдності і взаємної підтримки прибалтійських народів, в першу чергу на шляху до суверенітету. Після здобуття незалежності країнами Балтії в 1991 році це поняття «балтійський шлях» стали нерідко вживати маючи на увазі субрегіональну інтеграцію на просторі колишньої радянської Прибалтики, а також особливості долі народів, що населяють Латвію, Литву та Естонію, єдність їх минулого, ініціативи сьогодення і перспективи майбутнього.

Вже після здобуття омріяної незалежності та суверенності своїх просторів три прибалтійські держави продовжують залишатися єдиним простором для міжнародної спільноти. У 2000-их роках цей образ був підкріплений високими і стабільними темпами зростання всіх трьох економік, внаслідок чого про Латвію, Литву та Естонію заговорили навіть як про «балтійських тигрів» (за аналогією з економіками Південно-Східної Азії), адже протягом цього періоду часу вони показували найвищі темпи приросту економіки та добробуту загалом не тільки серед країн пострадянського простору та Центральної і Східної Європи, а й Європейського Союзу³.

Втім, ідея єдності залишає за собою і шквал негативних коментарів, висловлюючись про неї як про пережиток минулого, який на сьогоднішній день існує лише на рівні риторичної, а не реальною зовнішньої політики. Хоча в засобах масової інформації та науковому дискурсі зберігається традиційне ставлення до Прибалтики (або держав Балтії) як до єдиного регіону в складі трьох держав, все ж існує ряд політиків і експертів (в тому числі і місцевих), які піддають такий підхід критичній оцінці. Зокрема, вельми скептично з приводу майбутнього такої єдності балтійських держав висловився в мемуарах А. Бразаускас, перший Президент незалежної Литви: «Балтійські держави щиро дружили і довірливо шепотіли ще в роки окупації СРСР. Відчувши надію свободи, робили це вже відкрито і дуже інтенсивно. Лідери національних визвольних рухів підтримували один одного і узгоджували свої дії ... Всіх об'єднував спільний інтерес - звільнення. Солідарність була додатковою силою. Однак після досягнення мети інтереси розділилися. Ті ж інтереси навіть стали причиною конкуренції, особливо коли західні політики та представники міжнародних організацій заговорили про те, що одна із балтійських держав розвивається швидшими темпами ніж інша, що двері в європейські і трансатлантичні структури можуть відкритися не для всіх трьох держав одночасно. Тоді почалося не тільки здорове змагання, а й певна скритність; не соромилися навіть голосно сказати, що ми краще, а от сусіди відстають»⁴.

Ряд експертів також критично оцінює реальність збереження ідеї прибалтійської єдності. Наприклад, литовський історик Ч. Ішкаускас пише: «Естонські журналісти ще в радянські часи

¹ Sonoko Shima. *Dimensions and Geopolitical Diversity of the Baltic: Then and Now*. <https://srch.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no15_ses/04_shima.pdf>

² Batūra, R. (2009). *I laisvę Baltijos keliu. 1989-2009* (Lietuvos laisvės kovų vietos. III knyga. Pilietinio patriotinio ugdymo medžiaga). Vilnius.

³ Baltic Tiger. Lithuania Has The Fastest-Growing Economy in Europe. *The Economist*. <http://www.economist.com/node/1929205?Story_ID=E1_TJNJNDV> (2016, травень, 22).

⁴ Бразаускас, А. (2002). *Пять лет президента. События. Воспоминания. Мысли*. Москва: ЗАО «УНИПРИНТ».

підкреслювали тісні зв'язки Литви з Польщею, говорили, що для Вільнюса вікно в Європу - Варшава, а Естонія історично ближче до більш «просунутого» регіону - до Скандинавії. Латвії в друзі «сватали» ... Радянський Союз, але після його розпаду «дружба» закінчилася¹. На додачу, досить точно сформовані відмінності в підходах до регіонального співробітництва висловив литовський політолог М. Юркінас: «Самосприйняття латвійської політичної еліти залишається традиційно прибалтійським, лише іноді розширюючись до простору Балтійського моря. Естонський дискурс має північний відтінок, а литовський коливається між північнобалтійською та центральноевропейською ідентичностями².

Висновки. Безумовно, отримання незалежності внесло свої корективи у подальше здійснення зовнішньої політики кожної з балтійських республік, враховуючи інтереси власної держави та свого народу. Диференціація поглядів певні питання все ж не може залишити осторонь спільні проблеми, які однозначно потребують взаємних зусиль цих трьох держав. Балтійський блок не може бути відокремлений від питань, пов'язаних з Російською Федерацією та питаннями їхнього подальшого безпекового простору. Литва, Латвія та Естонія змушені ділити цей ризик, адже вони не в змозі змінити їх геополітичне положення як найближчих сусідів до Росії. Згідно з тезами Довідника регіону Балтійського моря, який був опублікований в 2001 році за фінансової підтримки з боку ЄС, йдеться про те, що балтійська ідентичність ґрунтується як на спільному трагічному минулому, так і на спільних ідея про майбутнє, адже і на сьогоднішній день політичні явища в державах Балтії можна легко зрозуміти знаючи їх історію. Проблема єдності прибалтійських держав і її сприйняття масовою свідомістю і експертними співтовариствами, безумовно, існує і заслуговує більш ретельного розгляду. Тому, визначаючи об'єкт, предмет і географічні рамки дослідження, а потім використовуючи термін «держави Балтії» як найменування всіх трьох держав загалом, я виходила з таких міркувань: геополітичне, гео економічне розташування та цивілізаційна приналежність Латвії, Литви та Естонії; історичні та культурно-мовні відмінності Латвії, Литви та Естонії; в значній мірі схожість історичної долі Латвії, Литви і Естонії в ХХ столітті та їхній шлях до здобуття незалежності.

References:

1. Baltic Tiger. Lithuania Has The Fastest-Growing Economy in Europe. *The Economist*. <http://www.economist.com/node/1929205?Story_ID=E1_TJNJNDV> (2016, traven', 22) [in English].
2. Batūra, R. (2009). *Į laisvę Baltijos keliu. 1989-2009 [The freedom of the Baltic Way. 1989-2009]* (Lietuvos laisvės kovų vietos. III knyga. Piliетinio patriotinio ugdymo medžiaga). Vilnius [in Lithuanian].
3. Jaanson, K. (2001). The Baltic Sea region in international relations of the twentieth century: The seminal nature of the interwar period. *Journal of Baltic Studies, Volume 32, No.3*, 267-288 [in English].
4. Jurkynas, M. (2004). Brotherhood reconsidered: region-building in the Baltics. *Journal of Baltic Studies, Spring, Volume 35, No.1*, 1-31 [in English].
5. Sonoko Shima. Dimensions and Geopolitical Diversity of the Baltici: Then and Now. <https://srch.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no15_ses/04_shima.pdf> [in English].
6. Woehrel, Steven. The Baltic States: U.S. Policy Concerns (Report 95-584). Foreign Affairs and National Defense Division. United States Congressional Research Service; August 13, 2004. Release: February 2, 2009). <http://wiki.leaks.org/wiki/CRS:_The_Baltic_States:_U.S._Policy_Concerns,_August_13,_2004> (2016, berezen', 11) [in English].
7. Brazauskas, A. (2002). *Pjаt' let prezidenta. Sobyтija. Vospominanija. Mysli [Five years of the president. Events. Memories. Thoughts]*. Moscow: ZAO «UNIPRINT» [in Russian].
8. Vorob'eva, L.M. (2013). *Pribaltika na razlomah mezhdunarodnogo sopernichestva. Ot nashestvija krestonoscev do Tartuskogo mira 1920 g. [Baltic on faults of international competition. From the invasion of the Crusaders to the Tartu Peace Treaty in 1920]*. Moscow: Izdatel'stvo «FIV» [in Russian].
9. Ishkauskas, Ch. Edinstvo baltijskih stran: mif ili real'nost' [Unity of the Baltic countries: myth or reality?]. *Geopolitika.lt*. <<http://www.geopolitika.lt/?artc=2183>> (2016, traven', 11) [in Russian].
10. Pochs, K.Ja. (1985). *Sanitarnyj kordon. Pribaltijskij region i Pol'sha v antisovetskih planah anglijskogo i francuzskogo imperializma (1921-1929gg.) [Sanitary cordon. Baltic region and Poland in the anti-Soviet plans of the British and French imperialism (1921-1929)]*. Riga: Zinatne [in Russian].
11. Simonjan, R.H. (2005). *Rossija i strany Baltii [Russia and the Baltic countries]*. 2-e izd., dop. [2nd edition, expanded.]. Moscow: Institute of Sociology of RAS [in Russian].
12. Cheshihin, E.V. (1984). *Kratkaja istorija Pribaltijskogo kraja [A brief history of the Baltic region]*. 2-oe izd. [2nd edition] Riga [in Russian].

¹ Ишкаускас, Ч. Единство балтийских стран: миф или реальность. *Geopolitika.lt*. <<http://www.geopolitika.lt/?artc=2183>> (2016, травень, 11).

² Jurkynas, M. (2004). Brotherhood reconsidered: region-building in the Baltics. *Journal of Baltic Studies, Spring, Volume 35, No.1*, 1-31.